

بسم الله الرحمن الرحيم

گذر و خانه در بافت سنتی دزفول

زینب داعی پور



دفتر پژوهشهای فرهنگی



دفتر پژوهشهای فرهنگی

دفتر مرکزی: تهران، خیابان کریم خان زند، خیابان ایرانشهر شمالی، نبش کوچه یگانه، شماره ۲۲۹

کد پستی: ۱۵۸۴۷۳۶۹۱۳ صندوق پستی: ۱۵۸۷۵-۴۶۹۱

تلفن: ۸۸۲۱۳۶۴، ۸۸۳۱۵۲۳۷؛ دورنگار: ۸۸۳۰۲۴۸۵

پست الکترونیک: crb@iranculturestudies.com

• تلفن واحد بازاریابی: ۸۸۳۱۵۲۴۰

فروش الکترونیک: www.iranculturestudies.com

www.lahzeh-ketab.com

تلفن های پخش و فروش: ۲-۸۸۸۴۹۴۶۱، ۲۱۷۷۶۴۷-۰۹۱۲، ۶۶۴۱۷۵۳۲

• فروشگاه مرکزی: دفتر مرکزی: تهران، خیابان کریم خان زند، خیابان ایرانشهر شمالی، نبش کوچه یگانه، تلفن: ۸۸۸۴۹۴۶۱

• پخش مرکزی: تهران، میدان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، نبش خیابان شهید وحید نظری، شماره ۲۵۵؛ تلفن: ۶۶۴۱۷۵۳۲ دورنگار: ۶۶۹۵۰۱۴۶

• گذر و خانه در بافت سنتی دزفول

• زینب داعی پور (عضو هیئت علمی دانشگاه سوره)

• Passage and Residential House in Traditional City of Dezfoul

• Zeynab Daepour

• طراح جلد و صفحه آرا: فریده داورزنی

• ویراستار صوری: مهناز خسروی

• لیتوگرافی: خاورمیانه • چاپ: رسام • شمارگان: ۱۰۰۰ • چاپ اول: ۱۳۹۲

بها: ۱۲۵۰۰ تومان

همه حقوق محفوظ است. هرگونه تقلید و استفاده از این اثر به هر شکل بدون اجازه کتبی دفتر پژوهشهای فرهنگی ممنوع است.

ISBN: 978-964-379-282-4

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۹-۲۸۲-۴

داعی پور، زینب، ۱۳۳۶-

گذر و خانه در بافت سنتی دزفول / زینب داعی پور- تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی، ۱۳۹۲.

۱۲۸ ص. (فرهنگ و معماری؛ ۲۴)

ISBN: 978-964-379-282-4

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا

واژه نامه

کتابنامه: ص. ۱۲۷ - ۱۲۸.

۱. خانه سازی - ایران - دزفول. ۲. معماری - ایران - دزفول. الف. دفتر پژوهشهای فرهنگی. ب. عنوان.

۷۲۸/۰۹۵۵۳۳۳

NA ۷۴۳۳/د ۴ د ۲ ۱۳۹۲

۳۱۱۲۸۳۰

کتابخانه ملی ایران

یادداشت

شاید به ندرت بتوان هنری یافت که به اندازه معماری با زندگی مردم پیوند داشته باشد. هنر معماری از بارزترین جلوه‌های فرهنگ هر قوم و هر دوره تاریخی و نشان‌دهنده فضای زیست آدمی است.

هدف از انتشار مجموعه «فرهنگ و معماری» فراهم آوردن زمینه‌ای مناسب برای توجه به هویت و فرهنگ ایرانی در عرصه هنر معماری و شهرسازی است تا ضمن شناخت و معرفی خصوصیات معماری و شهرسازی سنتی و مفاهیم نهفته در آن، بتوان در مسیر کشف مفاهیم نو و ارتقای این هنر و ساماندهی ساخت و ساز و معماری فضای کار و زندگی در کشور گام‌هایی اصولی و مؤثر برداشت.

از آن‌جا که آثار معماری مانند بناهای تاریخی، فضاهای شهری و جز آن با گذشت ایام، به دست طبیعت و نیز به دست بشر در معرض فرسودگی و ویرانی هستند، کوشش می‌شود با فراهم آوردن و انتشار متن‌های پژوهشی و اسناد مصور و مستند در این مجموعه، بخش مهمی از فرهنگ بشری تا جای ممکن از گزند فراموشی مصون بماند. طبیعی است آن دسته از آثاری که با زندگی مردم ساکن در کشورمان پیوندهای نزدیک‌تری دارند در کانون توجه این مجموعه هستند.

معماری تجسم فرهنگ و هنر هر قومی در هر عصر یا یک وقت معین در گستره تاریخ بشر است. معماری جوهره‌ای ترکیب شده از ذوق، مهارت دست، قدرت فکر، خلاقیت و از همه مهم‌تر هستی‌شناسی و فلسفه زیستی انسان‌ها در زمان‌ها و مکان‌هاست و بناهای ارزشمند برجای مانده از این جوهره ترکیبی، حاصل زندگی و تلاش‌های معمار فیلسوفانی است که همه خود را در آثارشان تجسم بخشیده‌اند و با آن زبان سخن می‌گویند. کتاب حاضر تلاشی است برای طرح این بحث که امروزه دیگر نمی‌توان سخن از «معماری» گفت و زیر نقش فلسفی آن را نادیده گرفت و معمار هنرمند و دانا، آن است که در کنار یک اهل فلسفه یا خود با شناخت فلسفی از عالم، طرحی نو را در می‌اندازد.

امید است با همکاری همه علاقه‌مندان بتوان تصویر روشن و مستندی از پیوندهای فرهنگ و معماری در این مجموعه به دست داد، به گونه‌ای که برای راهگشایان و نوآوران قلمرو خلاق فرهنگ الهام‌بخش و برای پژوهندگان و جویندگان دانش وسیله‌ای برای آموزش و پژوهش باشد.

دفتر پژوهشهای فرهنگی

فهرست مطالب

۱۱
۱۳
۱۵
۱۵
۱۵
۱۵
۱۶
۱۶
۱۸
۱۹
۱۹
۲۰
۲۱
۲۱

۲۳
۲۳

پیشگفتار

مقدمه

فصل ۱. دزفول

۱-۱ موقعیت جغرافیایی

۲-۱ تاریخچه

۱-۲-۱ دوران پیش از تاریخ

۲-۲-۱ پیش از ظهور اسلام

۳-۲-۱ پس از ظهور اسلام

۳-۱ ویژگی های اقلیمی

۱-۳-۱ دما

۲-۳-۱ باد

۳-۳-۱ بارش و رطوبت

۴-۱ زمین شناسی

۵-۱ نتیجه گیری

فصل ۲. بررسی بافت

مقدمه

۲۳	سیمای کلی بافت
۲۵	۱-۲ گذر
۲۵	۱-۱-۲ ۱-۱ عناصر و نشانه‌های موجود در گذرهای درون بافت دزفول
۲۵	۱-۱-۲-۱ ساباط
۲۷	۱-۱-۲-۲ دروزه
۲۸	۱-۱-۲-۳ دیوارهای پیش آمده
۳۰	۱-۱-۲-۴ درخت و گیاه
۳۱	۱-۱-۲-۵ سر به طاق
۳۱	۱-۲-۲ فیزیک بدنه‌ها
۳۱	۱-۲-۱-۲ ویژگی‌های بدنه‌های جانبی (دیواره‌ها) گذرهای دزفول
۳۱	۱-۲-۱-۲-۱ آجرکاری‌های متنوع
۳۴	۱-۲-۱-۲-۲ همنشینی قاب‌ها و قوس‌های مختلف
۳۴	۱-۲-۱-۲-۳ تغییر خط آسمان
۳۶	۱-۲-۱-۲-۴ ویژگی‌های سطح زمین (بدنه سوم)
۳۶	۱-۲-۱-۲-۵ تغییر عرض گذر
۳۷	۱-۲-۱-۲-۶ تغییر محور حرکت
۳۸	۱-۲-۱-۲-۷ حفظ شیب طبیعی زمین
۳۹	۱-۲-۱-۲-۸ رابطه کمی نماهای جانبی (دیوارها) با نمای زمین
۳۹	۱-۲-۱-۲-۹ ویژگی‌های نمای بالایی (نمای چهارم)
۴۰	۱-۲-۱-۲-۱۰ ویژگی‌های نمای مقابل (نمای پنجم)
۴۱	۱-۲-۱-۲-۱۱ ویژگی‌های نمای پشت سر (نمای ششم)
۴۱	۱-۲-۳ نتیجه تصویری
۴۲	۱-۲-۴ جمع‌بندی
۴۳	۱-۴-۱-۲ فضا سازی متنوع
۴۳	۱-۴-۱-۲-۱ درهم تنیدگی کالبدی و هماهنگی اجزا
۴۳	۱-۴-۱-۲-۲ همسازی با اقلیم
۴۴	۱-۴-۱-۲-۳ القاء محصوریت و امنیت

۴۴	۵-۴-۱-۲ درهم تنیدگی حسی معنایی
۴۵	۶-۴-۱-۲ سازگاری و نزدیکی با طبیعت و زمین
۴۵	۵-۱-۲ نتیجه‌گیری و پیشنهادهایی برای طراحی گذرها
۴۷	۲-۲ خانه
۴۷	۱-۲-۲ تعریف و مشخصات فیزیکی نضاهای درون خانه در دزفول
۴۷	۱-۱-۲-۲ سردر و ورودی
۵۰	۲-۱-۲-۲ هشتی
۵۱	۳-۱-۲-۲ دهلیز یا دالان
۵۲	۴-۱-۲-۲ حیاط
۵۴	۱-۴-۱-۲-۲ عناصر متشکله حیاط
۵۸	۲-۴-۱-۲-۲ ارتباط بین حیاط‌های یک خانه
۶۲	۵-۱-۲-۲ ایوان
۶۶	۱-۵-۱-۲-۲ مکان ایوان
۶۸	۶-۱-۲-۲ اتاق
۶۹	۱-۶-۱-۲-۲ مکان و موقعیت اتاق
۷۰	۲-۶-۱-۲-۲ ارتباط با حیاط
۷۱	۳-۶-۱-۲-۲ ابعاد کمی اتاق
۷۲	۷-۱-۲-۲ بام
۷۳	۸-۱-۲-۲ پله
۷۴	۱-۸-۱-۲-۲ انواع پله
۷۶	۹-۱-۲-۲ شبستان و شوادان
۷۸	۱-۹-۱-۲-۲ اجزای زیرزمینی شوادان
۸۰	۲-۹-۱-۲-۲ مجاری تنفسی شوادان
۸۲	۳-۹-۱-۲-۲ وضعیت کنونی
۸۳	۴-۹-۱-۲-۲ احیا و یک تجربه محاسباتی
۸۳	۱۰-۱-۲-۲ قمش
۸۶	۲-۲-۲ معرفی و برداشت تعدادی خانه

۸۷	۱-۲-۲-۲ برداشت از هم‌جواری چند خانه
۸۷	۱-۲-۲-۲ ویژگی‌های چینشی بین خانه‌ها
۸۸	۲-۲-۲-۲ برداشت تفصیلی چند خانه سنتی
۸۸	۱-۲-۲-۲-۲ خانه شماره ۱: خانه پناهی ۱
۹۰	۲-۲-۲-۲-۲ خانه شماره ۲: خانه پناهی ۲
۹۲	۳-۲-۲-۲-۲ خانه شماره ۳: خانه سلطان‌علی قلعی
۹۳	۴-۲-۲-۲-۲ خانه شماره ۴
۹۶	۵-۲-۲-۲-۲ خانه شماره ۵
۹۸	۳-۲-۲ جمع‌بندی ساختار کلی خانه‌های سنتی دزفول
۹۸	۱-۳-۲-۲ تفکیک‌های کوچک
۹۹	۲-۳-۲-۲ یکپارچگی کالبدی خانه‌ها با یکدیگر و با عمق زمین
۱۰۰	۳-۳-۲-۲ نظم نامتعارف و عدم تقارن
۱۰۱	۴-۳-۲-۲ پویایی و سیالیت حجمی در داخل و خارج خانه
۱۰۴	۴-۲-۲ نتیجه‌گیری و پیشنهاد‌های طراحی خانه در دزفول
۱۰۵	۱-۴-۲-۲ راهکارها در کلیت حجمی و ارتباطات
۱۰۵	۲-۴-۲-۲ راهکارهای طراحی هر فضا
۱۰۹	پیوست ۱. سامان‌دهی‌های پیشنهادی و نمونه‌ای
۱۱۷	پیوست ۲. تصاویری از وضع موجود بافت سنتی دزفول
۱۲۳	واژه‌نامه
۱۲۵	منابع

پیشگفتار

همان گونه که انسان متعهد و معتقد، متحجر نیست بلکه به کمک باورهایش انتخابگر است و این باورها او را از تقلید بی جا و دنباله روی ناآگاهانه مصون می دارند، معماری با هویت نیز واپس گرا نیست بلکه به کمک تاریخش، انتخابگر مناسب ترین راه حل های امروز است تا در گذر از امروز در راستای معنابخشی به زندگی، ساختاری بامعنی برای فرد یا به عبارتی دیگر پلی میان تاریخ نقش بسته در ذهن و آینده رو به کمال ایجاد کند.

لذا، اولاً در راستای پای بندی و احساس تعهد به شناخت معماری با هویت ایرانی و تداوم خلاقانه آن که از نظر نگارنده با کیفیتی بالا استدلالات منطقی بر آمده از محدودیت های اقلیمی و جغرافیایی، نیازهای عملکردی، توان اقتصادی و فنی و ... را با مجاری احساسی و زیبایی شناسانه درمی آمیخته و ثانیاً با اعتقاد به لزوم مطالعه بر روی بافت های مسکونی به عنوان کامل ترین مصداق تجلی نگرش انسان به زندگی، کتاب حاضر به معرفی و تحلیل خانه ها و گذرهای سنتی شهر کهن دزفول می پردازد.

پایه اصلی این نوشته، به مطالعات کتابخانه ای و به خصوص برداشت های میدانی و تجربه طراحی سال ۱۳۶۴ الی ۱۳۶۶، یعنی به دوره نگارش پایان نامه کارشناسی ارشد نگارنده در مورد دزفول باز می گردد. در آن زمان دزفول را به دو دلیل برای مطالعه و طراحی پروژه نهایی خود برگزیده بودم:

الف. به لحاظ غنای معمارانه موجود در بافت کهن این شهر (با زمینه علاقه ام نسبت به معماری سنتی ایرانی).

ب. به دلیل حساسیت سیاسی منطقه دزفول و لطمات ناشی از جنگ تحمیلی عراق و با احساس تعهد به لزوم بازسازی صحیح این مناطق.

به دلایلی چاپ و تکثیر تجارب فوق در زمان حصول آن عملی نشد، ولی در سه سال اخیر با توجه به علاقه، پیگیری و تعهد چندین ساله ام نسبت به موضوع و با توجه به تغییرات دیدگاهی و تجارب حرفه ای اندوخته شده ام و نیز پس از بازدیدهای مجدد از بافت قدیم شهر و مشاهده و مطالعه تغییرات فیزیکی فراوانی که در طی حدود ۲۵ سال اخیر روی داده است، تصمیم به مکتوب کردن مستندات و تفکر و تحلیل در مورد معماری بافت سنتی این شهر و به خصوص خانه های آن گرفتم.

در این دفتر با وقوف به امکان وجود اشکالات احتمالی، هر آنچه را ذهن و احساسم از این معماری غنی کسب کرده بیان کردم و امیدوارم مطالب موجود بتواند گوشه‌ای از ارزش‌ها و معانی معماری خاص شهر دزفول را به درستی به تصویر کشد و راهکارهایی را برای حرکت‌های معمارانه مثبت ارائه دهد و در انتها کمکی به معماران پژوهشگر برای تکمیل کردن این اندک باشد.

در این جا لازم می‌دانم از استاد فرهیخته جناب آقای دکتر سید محسن حبیبی به خاطر تشویق‌ها و راهنمایی‌های با ارزششان تشکر کنم.

مقدمه

معماری در ارتباط مستقیم و دائمی با بشر و بستر تمامی فعالیت‌های اوست، لذا نه تنها زاینده نیازهای مادی و روحی انسان بلکه بعضاً زاینده نیازهای اوست. «معماری ظرف زندگی انسان است، ظرفی که انسان با بهره‌گیری از خرد، اندیشه و فرهنگ خود آن را می‌آفریند»^۱. رابطه متقابل بین ظرف و مظهر و حرکت رفت و برگشتی و کنش و واکنش بین انسان و فضا، نمایانگر لزوم حرکت هماهنگ این دو با یکدیگر است. لذا انسان پیشرو و در عین حال متعهد به باورهای اعتقادی ریشه‌دار، در معماری خلاقانه و آگاه به زمان و در عین حال ریشه‌دار و با هویت رشد می‌کند و به مقصود می‌رسد.

«منظور از معنی یک سکونتگاه (معماری) وضوح در درک و شناخت آن و سهولت پیوند بین عناصر و اجزای آن با سایر مکان‌ها در یک تجلی منسجم ذهنی از زمان و مکان و ارتباط این تجلی با مفاهیم غیرفضایی و ارزش‌هاست. ... معنی به شکل فضایی و کیفیت وابسته است ولی در عین حال به فرهنگ، منش، موقعیت، تجربه و مقصد کنونی مشاهده‌گر نیز بستگی دارد»^۲.

معماری بافت قدیم شهرهای سنتی نمونه‌هایی گویا از برقراری ارتباط کامل بین امکانات (شرایط اقلیمی، اقتصادی)، ارزش‌ها (شرایط فرهنگی تاریخی) و اهداف (آینده‌نگری) می‌باشند. به عبارتی معنی و هویت این معماری انطباق میان عینیت (واقعیت‌ها) و ذهنیت (آمال و آرزوها) در آن و منتج از درک و امتزاج کامل زمان، مکان و ارزش‌هاست.

اپل یارد می‌گوید: «شهر قدیم بیانگر مقیاس انسانی، فردیت و تشخیص، اهمیت دادن و مهارت، تنوعی است که اکنون در شهر پلاستیکی و ماشین‌ساز مدرن با اجزای تکراری و پروژه‌های کلان مقیاس آن به چشم نمی‌خورد»^۳.

ضرورت فراگیری آموزه‌های بافت‌ها و بناهای سنتی که همان‌گونه که گفته شد ملاحظات اقلیمی و جغرافیایی، حفظ ارزش‌های فرهنگی اعتقادی و در عین حال خلاقیت، حرکت در جهت پیشرفت‌های تکنولوژیک زمان و درک نیازهای روز را سرلوحه خود قرار داده بودند و از سوی دیگر تخریب بی‌برنامه بافت‌های سنتی که باعث شده هر از چندگاهی و پس از گذر سالی و ماهی، تغییرات وسیعی را در بافت‌های کهن شهرها ملاحظه کنیم،

۱. ویلیام هلنزی هال، تاریخ فلسفه علم، ترجمه عبدالحسین آذرنگ (تهران: سروش، ۱۳۷۶)، ص ۴۲.

۲. کوین لینچ، تئوری شکل خوب شهر، ترجمه سیدحسین بحرینی، چاپ اول (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۶)، ص ۱۶۷.

۳. استیون تیزدل و تیم هیث تراک، احیای محله‌های تاریخی شهرها، ترجمه سمانه ساروخانی (شیراز: نوید شیراز، ۱۳۸۸)، ص ۳۱، نقل از اپل یارد.

ضرورت مکتوب، مصور و تحلیل کردن ویژگی‌های فضایی این گونه بافت‌ها و بناهای تاریخی را برای حفظ، ارائه نمونه و دستیابی به معماری با هویت ایرانی مشخص می‌سازد.

در راستای مطالعه پیرامون معماری ایرانی از میان مباحث مختلف، خانه و به دنبال آن فضاهای عمومی باز و نیمه باز و بسته درون محله‌ای از آن جایی که از نظر کمی و کیفی بیش از هر فضایی مکان کنش‌ها و واکنش‌های انسانی و بازتاب ناب و حقیقی نگاه ساکنان به جهان هستی است، همواره برای نگارنده مورد علاقه‌ترین موضوع به عنوان زمینه مطالعاتی و طراحی بوده است.

در بحث فضاهای باز و نیمه باز محله‌ای توجه به سیما و نقش فضاهای باز عمومی در بافت‌های قدیمی و آموزه‌های آن، موضوعی چالش‌پذیر در طرح‌های معماری شهرسازی امروز دنیا است. حرکت در بافت‌های سنتی و درک فضاهای باز و نیمه باز آن احساسی خاص و نوعی قرابت روحی را که پایدار و عمیق است القا می‌کند. این فضاهای تعریف شده اعم از گذر و یا میدانچه، مطمئناً قانونمندی‌هایی دارند که مبتنی و همسو بودن آنها بر طیف وسیعی از عوامل از اقلیم و اقتصاد گرفته تا روان‌شناسی، مردم‌شناسی و ... آنها را کارآمد کرده است.

در راستای این موضوع راب کریر در کتاب *فضای شهری* در مورد فضاهای شهری سنتی می‌گوید: «باید برای ما روشن شود و دریابیم که واژه فضای شهری و معنای آن چه نقشی در درون سازه شهری دارد تا بتوان بررسی کرد که مفهوم فضای شهری در برنامه‌ریزی شهری معاصر در چه زمینه‌ای دارای اعتبار می‌باشد. 'فضا' در این متن مفهومی بحث‌آفرین و هیجان‌انگیز است. نظر من این نیست که تعریف جدیدی برای آن بیافرینم، بلکه می‌خواهم معنای نخستین آن را دوباره رایج کنم».^۱

آموزه‌های ذکر شده از جمله هماهنگی با اقلیم و محیط و به کارگیری مناسب توان‌های موجود و حتی عوامل محدودکننده بستر در راستای رسیدن به معماری مطلوب که همان‌گونه که گفته شد از ویژگی‌های تمامی بافت‌های سنتی چه در محدوده فضاهای باز شهری و چه در محدوده فضاهای مسکونی هستند، در دزفول به معماری متنوعی خارج از قواعد متداول به خصوص در ساخت خانه انجامیده که آن را خاص نموده است. نظم، تعادل، محور، هماهنگی اجزاء و ... تعریفی ورای تعاریف متداول در معماری سنتی را یافته و تنوع‌خواهی و یکنواختی‌گریزی با قواعدی ویژه، گونه‌ای کمیاب از سیمای خانه‌های کهن ایرانی را متجلی کرده است.

بدیهی است که درک معنای نخستین و قواعد حاکم بر فضاهای باز شهری و خانه‌های مسکونی در مورد شهرهایی چون دزفول که با وجود حفظ ارزش‌های پایدار عام موجود در معماری سنتی ایران، قواعد خاص خود را دارند و در بسیاری موارد به گونه‌ای خلاقانه خارج از عرف و قواعد عام حاکم بر این نوع معماری حرکت می‌کردند، دو چندان اشتیاق‌برانگیز است.

در این راستا ابتدا پس از معرفی جغرافیایی، تاریخی و اقلیمی، به معرفی تفصیلی و تحلیلی ویژگی‌های گذرها و سپس خانه‌های در بافت سنتی دزفول پرداخته و در انتهای هر فصل و بخش به جمع‌بندی و ارائه راهکارهای پیشنهادی برای دستیابی به معماری خاضع در برابر تجارب و دستاوردهای قابل تداوم پیشینیان و از سوی دیگر متعهد به پاسخ‌گویی به نیاز امروز ساکنان پرداخته می‌شود.

در پیوست اول مطالب فوق بخش‌هایی اندک از طراحی‌های پیشنهادی ۲۵ سال پیشم را به عنوان یک تجربه طراحی آورده‌ام.